

УДК 323.232:321.1(09)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v057.2025.12>**В. Ю. Свищо**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6810-8267>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет»

СВІТОГЛЯДНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДВАЛИНИ СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження світоглядних та соціокультурних підвалин становлення ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці зумовлена потребою глибшого осмислення витоків і специфіки національної політичної традиції. Аналіз філософських, культурних і ціннісних чинників формування українського лібералізму дає змогу виявити закономірності розвитку ідей свободи, гідності, громадянської відповідальності та самоврядування, що мають ключове значення для сучасного демократичного поступу держави. Усвідомлення цих засад сприяє подоланню ідеологічних спотворень минулого та формуванню цілісної моделі ліберального мислення, здатної консолідувати суспільство на основі гуманістичних і європейських цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність проблеми колективного самопізнання та осмислення власної інтелектуальної традиції, в українській гуманітаристиці все ще відчувається нестача ґрунтовних праць, присвячених вивченню світоглядних і соціокультурних підвалин становлення ліберальних ідей у суспільно-політичній думці України. Окремі аспекти цієї проблематики розглядаються у працях М. Томенка [16] та Н. Гедікової [1], де висвітлюються ідейно-світоглядні засади й своєрідність українського лібералізму. Вагомий внесок у дослідження національної ліберальної традиції зробили М. Попович і А. Фінько у праці «Українські ліберали» [12], у якій простежуються основні тенденції розвитку ліберальних ідей та здійснюється компаративний аналіз українського і європейського лібералізму. Подібний підхід представлено у дослідженні О. Моргуна «Українські діячі в земствах» [10], де розглядається вплив ліберального мислення на суспільно-політичне життя України.

Важливими для розуміння витоків ідей свободи, самоврядування та громадянської відповідальності залишаються праці мислителів XIX – початку XX ст., зокрема М. Драгоманова. Значну увагу постаті М. Драгоманова приділив

І. Лисяк-Рудницький [7], який, попри власну консервативну позицію, оцінював його як одного з найвидатніших українських мислителів XIX ст. та вважав, що його внесок у формування національної ідеї та демократичної політичної культури потребує глибшого вивчення.

Попри наявність окремих досліджень, проблема системного аналізу світоглядних і соціокультурних засад українського лібералізму, його еволюції та впливу на формування сучасної політичної культури залишається відкритою і потребує подальшого наукового осмислення.

Формулювання мети статті. Метою роботи є висвітлення світоглядних та соціокультурних підвалин становлення ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці з акцентом на переосмисленні основних тенденцій формування національної політичної традиції та виявленні її зв'язку з європейським інтелектуальним контекстом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення ліберальної ідеології в Європі було зумовлене глибокими світоглядними та історичними змінами, що розпочалися в добу Модерну. Розвиток капіталістичних відносин, зростання міст, формування нового типу раціональності, поява експериментальної науки та процеси секуляризації стали важливими чинниками переосмислення місця людини у світі. Християнська антропологія зазнала трансформації: людина почала усвідомлювати себе не лише як творіння, а як активного суб'єкта історії, відповідального за власну долю та суспільне благо.

У цьому контексті відбувається радикальне переосмислення природи держави. Як показали Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Ш. Монтеск'є та інші мислителі, держава постає не як божественне творіння, а як результат свідомої діяльності людини, покликаної забезпечити її основні права та свободи. Такий підхід заклав підвалини нової політичної культури, в центрі якої стоїть індивід як носій невід'ємної гідності.

Європейський лібералізм формувався як індивідуалістична доктрина, в межах якої людина, її

свобода та право на самореалізацію визнаються найвищими цінностями. Його ідеї поєднують прагнення до створення правового порядку, що обмежує сваволлю, із необхідністю підтримання соціальної дисципліни, яка уможливило спільне життя людей. При цьому основним критерієм оцінки суспільних інститутів стає те, наскільки вони сприяють захисту прав, гідності та інтересів особистості, створюючи умови для її всебічного розвитку.

Лібералізм ставить за мету благополуччя і навіть щастя людини, а отже, розширення можливостей для її повноцінного розвитку. Він розглядає основою громадського порядку особисту ініціативу та підприємницький дух окремої людини. Ця позиція цілком узгоджується з принципами «Декларації прав людини і громадянина» (1789), зокрема зі ст. 2, де підкреслюється, що метою будь-якого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини [3]. У цьому контексті лібералізм постає не лише як політична теорія, а як цілісна система цінностей, спрямована на утвердження свободи, гідності та самореалізації особистості – основоположних засад демократичного розвитку сучасного суспільства.

Зауважимо, що зародження ліберальної доктрини на Заході стало закономірним результатом еволюції європейського суспільства в напрямку емансипації індивіда. Поступова реалізація ідеї особистої свободи та автономії вимагала нової світоглядної системи, здатної обґрунтувати гідність і самостійність людини як вищу цінність. Цивілізаційні зрушення, що відбулися внаслідок епохи Просвітництва, сприяли поширенню нових політичних і філософських ідей далеко за межами Західної Європи, зокрема на українських землях, де вони знаходили відгук у середовищі освіченої інтелігенції.

Під впливом європейських просвітницьких ідей формується українська інтелектуальна традиція, у межах якої поступово визрівають засади ліберального мислення. Знайомство з працями Вольтера, Монтеск'є, Дідро, Ж.-Ж. Руссо, а також з політичними практиками Західної Європи сприяло переосмисленню уявлень про свободу, справедливість, народне представництво та роль держави. Ці впливи стали важливими для формування національної суспільно-політичної думки, яка поєднувала європейські інтелектуальні орієнтири з українським історичним і культурним досвідом.

Водночас значного удару по розвитку української культури та формуванню національної ідентичності завдали секуляризаційні процеси другої половини XVIII століття. Їх наслідком стало позбавлення церковних інституцій земельних воло-

дін і матеріальної бази, що забезпечувала функціонування не лише духовного, а й освітнього та культурного життя. Зокрема, у результаті реформи 1764 року маєтки Священного Синоду, монастирів, парафій і єпархіальних кафедр були передані до державних структур, які розпоряджалися коштами для їхнього утримання.

Спершу ці зміни не торкалися українських земель, однак після 1786 року вони були поширені й на територію Київщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини, а згодом і Катеринославщини та Слобожанщини. Це мало надзвичайно негативні наслідки для розвитку української культури, яка до того часу значною мірою розвивалася під духовним і матеріальним патронатом церкви. Втрата економічного підґрунтя призвела до занепаду багатьох освітніх і культурних осередків, що стримувало процес становлення української інтелектуальної традиції. Проте, попри несприятливі обставини, культурна тяглість зберігалася завдяки діяльності освіченого духовенства, поодиноких представників шляхти та ентузіастів, які підтримували національну спадщину через історико-дослідницьку й антикварну роботу.

Попри фатальні наслідки церковно-релігійних реформ для національного та культурного розвитку українських земель, не можна не враховувати, що зміни у статусі духовенства мали й певні соціальні наслідки. Зокрема, утримання частини духовних осіб за рахунок державного бюджету сприяло формуванню нової соціальної верстви – своєрідного «третього стану», який став чинником поступових модернізаційних процесів. Саме цей прошарок інтелектуалів, освічених служителів церкви, чиновників і викладачів згодом відіграв помітну роль у становленні українського національного руху та поширенні ідей лібералізму.

Важливим імпульсом для розвитку нового соціального середовища стали також економічні зміни другої половини XVIII століття, зокрема індустріалізація Південної України. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, «Україна отримала вихід до Чорного моря, і перед нею відкрився шлях до небувалого економічного розвитку» [11, с. 277]. Саме цей процес створив передумови для виникнення активного підприємницького прошарку, який став матеріальною й соціальною опорою ліберальних ідей, орієнтованих на індивідуальну ініціативу, економічну самостійність і суспільну відповідальність.

Зауважимо, що розвиток промисловості на Півдні України спочатку був тісно пов'язаний із діяльністю представників дворянської верстви. Проте згодом, як підкреслює І. Крип'якевич, провідну роль у цьому процесі починає відігра-

вати новий соціальний елемент – капіталісти як українського, так і неукраїнського походження [5, с. 256]. На наш погляд, ця обставина має принципове значення, оскільки саме вона засвідчує формування тієї суспільної верстви, яка визначила подальший розвиток європейської суспільної свідомості та політичної активності.

На практиці ліберальна економічна політика не могла бути впроваджена у повному обсязі на українських землях того часу, адже сама ліберальна ідеологія, особливо в аспекті економіки, концептуально оформилася лише на початку XIX ст. Ключовим джерелом її становлення стала праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776), у якій шотландський мислитель розвиває тезу про те, що вільна підприємницька діяльність окремих індивідів, які діють виключно заради власного зиску, у кінцевому рахунку сприяє багатству і добробуту всього суспільства [15].

Водночас А. Сміт обґрунтовує необхідність надання підприємцям максимальної свободи та обмеження втручання держави у господарські процеси. Він визначає три основні обов'язки суверена: по-перше, захищати суспільство від насильства та зовнішніх загроз; по-друге, оберігати кожного члена суспільства від несправедливості та утисків з боку інших індивідів; по-третє, забезпечувати виконання суспільних робіт і запровадження інституцій, необхідних для спільного блага, оскільки прибуток окремих індивідів або невеликих груп не компенсує витрат на їх створення, хоча це сприятиме добробуту суспільства загалом [15, с. 648].

Концептуалізовані в праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» [14] принципи ліберальної економічної політики мали важливе значення для лібералізації економіки тих європейських держав, де хоча б частково була ліквідована станова залежність особистості та сформовано підвалини для запровадження принципу рівних можливостей, щонайменше для міського населення. Водночас, як свідчать, наприклад, роботи Вольтера, ліберальні ідеї та норми зазвичай не поширювалися на простонароддя, а стосувалися виключно «третього стану». Мислитель вважав, що через свій невисокий рівень освіти прості люди дуже схильні до прояву неприборканих почуттів, що руйнує соціальний порядок. Освічені представники «третього стану» протиставлялися черні, і розглядалися як ті, хто здатен діяти відповідально та розвивати суспільство, підтримуючи порядок і сприяючи поступу.

Не менш показово обмеженість ідеї соціальної рівності в Західній Європі демонструє сучасний німецький дослідник Д. Лангевіше. Розглядаючи

становлення національної культури Німеччини, він зазначає, що на «святі єдності нації» простонароддя було небажане. Від «святкової нації», для якої «народ» був культурною нормою, а не соціальним означенням, його якомога далі утримувала вхідна плата і ціле військо розпорядників» [6, с. 76–77].

У XVII–XVIII ст. політична свідомість привілейованих верств на українських землях залишалася становою, обмеженою і переважно проявлялася у захисті прав і свобод козацької старшини, де релігійні та династичні елементи продовжували відігравати важливу роль [1, с. 63]. У цьому контексті знайомство української провідної верстви з французькою культурою та філософією стало важливим чинником ознайомлення навіть істотно зміненої української еліти з ліберальними тенденціями, які формувалися у Західній Європі під впливом ідей Просвітництва. Звичайно, це знайомство не сприяло розвитку «третього стану», проте воно заклало підвалини для початку боротьби української козацької шляхти спершу за власні вольності та привілеї, а згодом і за громадянські права.

Велике значення в цьому контексті відіграв національний опозиційний твір «Історія Русів», написаний близько 1800 року [8, с. 175]. Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, «традиційна оборона козацьких прав і вольностей перехрещується з подувами європейського лібералізму доби Просвітництва» [8, с. 175]. У свою чергу, М. Драгоманов, високо оцінюючи «Історію Русів», убачав у цьому творі перший прояв лібералізму, поєднаного з демократизмом [4, с. 433].

Зважаючи на те, що українські патріоти кінця XVIII – початку XIX ст. мислили не етнічними, а історично-правними категоріями, їх головне прагнення було звернене на відновлення тих прав і вольностей, які були гарантовані Переяславською угодою [9, с. 206]. Натомість слобідське дворянство, перебуваючи під впливом західноєвропейського Просвітництва, прагнуло практично реалізувати хоча б окремі положення цих ідей. Показово, що саме під їхнім впливом, як слушно зазначає І. Лисяк-Рудницький, слобідське дворянство, ймовірно, без виражених національних прагнень, започатковує діяльність, спрямовану на розвиток освіти та піднесення життєвого рівня, зокрема й простонароддя. Підсумком цієї діяльності стало заснування у 1805 р. Харківського університету, який став першим осередком модерного національного відродження в Україні.

Висновки. На відміну від Європи, де становлення ліберальної доктрини стало результатом закономірного розвитку суспільства у напрямку емансипації індивіда, на українських землях

подібні тенденції проявлялися в умовах складних соціально-політичних трансформацій та поступового проникнення ідей Просвітництва. Виявлено, що протоліберальні інтенції у політичній свідомості привілейованих верств зароджувалися через знайомство з ідеалами західноєвропейської цивілізації та через прагнення до захисту власних прав і свобод.

Зазначено, що ліберальні ідеї мали амбівалентний характер для розвитку національного руху в Україні: з одного боку, вони не усували наслідків втрати політичної окремішності українського народу, а з іншого – відкривали шлях для проникнення у свідомість привілейованих верств ідей лібералізму, формуючи соціокультурні підвалини для становлення нової провідної верстви. Представники цього «третього стану», поступово ознайомлюючись із цінностями західноєвропейської цивілізації, заклали фундамент новітньої хвилі національного відродження на українських землях.

Література

- Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект): монографія. Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. О.: Оптимум, 2009. 330 с.
- Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : навч. посібник. 2-вид. К.: Генеза, 2000. 356 с.
- Декларація прав людини і громадянина (1789). URL: <https://surl.lu/xztlva>
- Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. (Упорядкування, приміт. і вступ. стаття «Михайло Драгоманов – літ. критик і публіцист», с. 5-36, І. С. Романченка. Ред. колегія: О. Є. Масенко (голова) та інші). К., «Наукова думка», 1970. Т. 1. С. 428–483.
- Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.
- Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. К.: «К.І.С.», 2008. 240 с.
- Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т.1. К.: Основи, 1994. С. 299–347.
- Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т. 1. К.: Основи, 1994. С. 173–191.
- Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т.1. К.: Основи, 1994. С. 203–220.
- Моргун О. Українські діячі в земствах. Український історик. Гол. ред.: Любомир Винар. Вип. 1–3 (21–23). Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. С. 56–64.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року – 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 608 с.
- Попович М. Українські ліберали: Філософський історичний аспект. Сучасність. 1993. № 11. С. 71–87.
- Путро О. І. Катерина П Олексіївна та її політика стосовно України. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL: <https://surli.cc/mberkm>
- Сміт А. Дослідження про природу та причини багатства народів. URL: <https://surl.lu/udifxt>
- Сміт А. Система природної свободи. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза [Текст] : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. 2-ге вид., перероб. К.: Простір ; К.: Смолоскип, 2009. С. 644–648.
- Томенко М. Ліберальна ідея в Україні [Електронний ресурс]. Українська державність у XX ст. (Історико-політологічний аналіз). К.: Політична думка, 1996. URL: <https://surl.li/cmdzpk>

Анотація

Свищо В. Ю. Світоглядні та соціокультурні підвалини становлення ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці. – Стаття.

У статті досліджуються світоглядні та соціокультурні передумови формування ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці, зосереджено увагу на особливостях їх розвитку в умовах складних соціально-політичних трансформацій. Аналіз показує, що європейський лібералізм виник як закономірний результат еволюції суспільства, спрямованої на емансипацію індивіда, тоді як на українських землях його формування відбувалося під впливом ідей Просвітництва та поступового проникнення західноєвропейських концептів свободи, гідності та самоврядування. Встановлено, що знайомство української інтелектуальної та привілейованої верстви з працями європейських мислителів та політичними практиками сприяло поступовому впровадженню ліберальних ідей у суспільну свідомість. Водночас економічні зміни та модернізаційні процеси створювали матеріальні та соціальні передумови для розвитку нової суспільної верстви – освічених інтелектуалів і підприємців, здатних підтримувати соціальний порядок та сприяти поступу. Проаналізовано також амбівалентний характер впливу ліберальних ідей на український національний рух: з одного боку, вони не усували наслідків втрати політичної окремішності, а з іншого – відкривали шлях для формування соціокультурних підвалин нової провідної верстви, що стала рушійною силою національного відродження. Результати дослідження демонструють, що становлення ліберальної доктрини в українському контексті мало специфічний характер, поєднуючи європейські інтелектуальні орієнтири з історичними й культурними особливостями України, і закладає основу для подальшого розуміння розвитку політичної культури та демократичних цінностей у сучасному суспільстві.

Ключові слова: лібералізм, суспільно-політична думка, Просвітництво, національний рух, освіта, інтелектуальна традиція.

Summary

Svyshcho V. Yu. Worldview and socio-cultural foundations of the formation of liberal ideas in Ukrainian socio-political thought. – Article.

The article examines the worldview and socio-cultural foundations of the formation of liberal ideas in Ukrainian socio-political thought, with particular attention to their development under complex socio-political transformations. The analysis demonstrates that European liberalism emerged as a natural result of societal evolution aimed at the emancipation of the individual, whereas in the Ukrainian context, its formation occurred under the influence of Enlightenment ideas and the gradual introduction of Western European concepts of freedom, dignity, and self-governance. It is established that the Ukrainian intellectual and privileged classes' acquaintance with the works of European thinkers and political practices gradually facilitated the adoption of liberal ideas in societal consciousness. At the same time, economic changes and modernization processes created material and social prerequisites for the emergence of a new social stratum – educated intellectuals and entrepreneurs

capable of maintaining social order and promoting progress. The article also highlights the ambivalent impact of liberal ideas on the Ukrainian national movement: on the one hand, they did not eliminate the consequences of the loss of political autonomy, while on the other hand, they laid the groundwork for the formation of the socio-cultural foundations of a new leading stratum that became a driving force of national revival. The results demonstrate that the development of liberal doctrine in Ukraine had a specific character, combining European intellectual benchmarks with the country's historical and cultural particularities, and provides a basis for a deeper understanding of political culture development and democratic values in contemporary society.

Key words: liberalism, socio-political thought, Enlightenment, national movement, education, intellectual tradition.

Дата надходження статті: 04.11.2025

Дата прийняття статті: 17.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025